

A balassagyarmati börtön építése

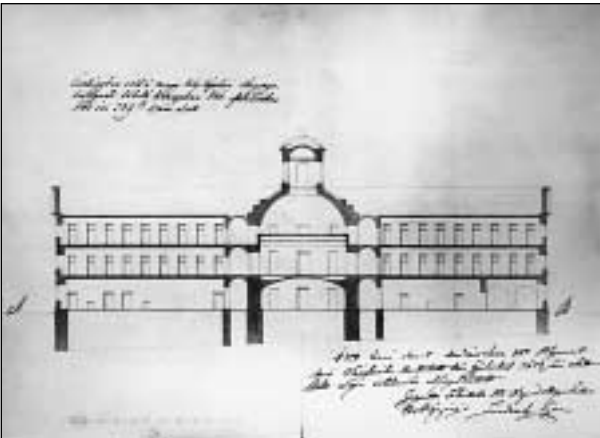
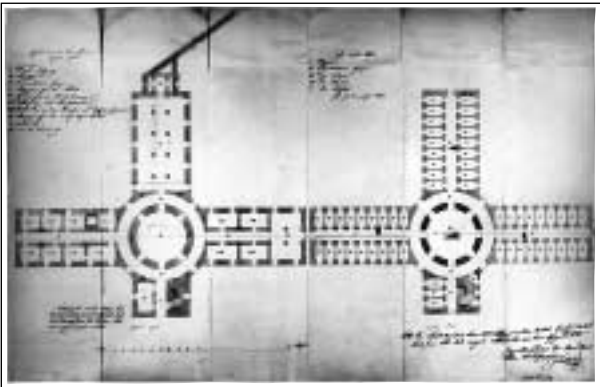
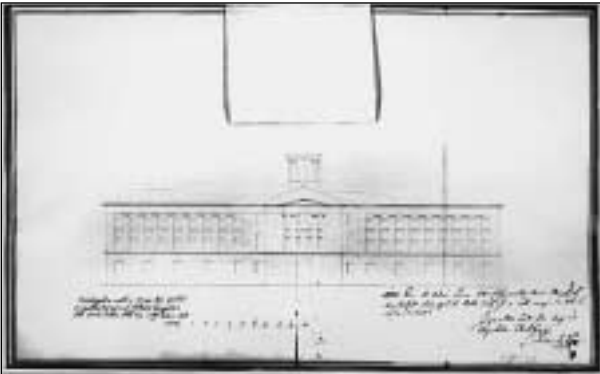
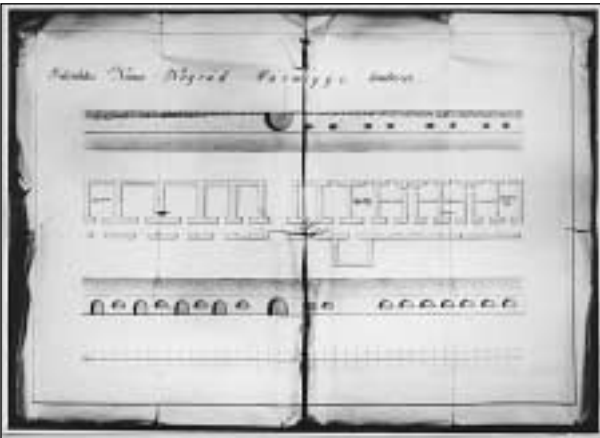
és az 1845. évi börtönügyi javaslat

Kasselik Ferencet, a pesti klasszicizmus építőmesterét 95 éve tartja számon az irodalom a balassagyarmati vármegyeháza és börtön építőjeként. Míg az előbbivel kapcsolatban a művészettörténeti irodalom újra felfedezte őt, az utóbbival kapcsolatban az utókor megfélekedett róla.¹ Jelen tanulmányunk célja, hogy ez utóbbi épületet – habár inkább tágabban értelmezett építészeti, semmint művészettörténeti jelentőségű, megismertessük a szakmai körökkel. Annál is inkább, mivel a balassagyarmati börtön építése a maga korában nagy jelentőséggel bírt. Hogy ennek mind kortörténeti, mind építéstörténeti szempontból kellő megvilágítást adhassunk, szükséges, hogy közelebbről megismerjük a börtön építésének körülményeit.

A büntetővégrehajtási jogban csak a XVIII. század közepétől alakul ki az a felfogás, hogy a törvény ne legyen kegyetlen és barbár, hanem a büntetést a mérséklet és a bűncselekménnyel arányos volta jellemezze. Előbb Montesquieu, majd Beccaria az új szellem harcos képviselői, s ez utóbbi mondja ki, hogy a büntetés célja nem a bosszú, hanem az, hogy a büntetett újabb elkövetését lehetetlenné tegye, s ettől másokat is elriasszon. Ilyen kezdeményezések és John Howard angol emberbarát elméleti és gyakorlati tevékenységének eredményeként a szabadságvesztésnek mint általánosan uralkodó büntetési eszköznek törvénybe iktatása az 1791. évi francia Code Pénal érdeme. Meg kell jegyezzük azonban, hogy a Code Pénalt négy évvel megelőzőleg, nálunk II. József Btk-ja, a Josefina már általános büntetés-módként a szabadságvesztést vezeti be, hiányosságai

folytán azonban az elsőbbséget mégis a Code Pénalnak kell adnunk. Elmúlt századok elszigetelt kísérletei és kegyes óhajai után tehát, csak a XVIII. század végén kezd megvalósulni az az elv, hogy a „börtön, mint a szabadságvesztés büntetés végrehajtására szolgáló s a munkára nevelés és az erkölcsi megjobbítás” eszköze általánossá váljék.² Európában ezt az első hullámot egy időre megszakítják a napóleoni háborúk, az angolok pedig ismét a „transportation”-nal kísérleteznek. A börtöntípusok és rendszerek kialakítása ezalatt Észak-Amerikában folytatódik, s két mintabörtön, a philadelphiai (1818–29) és az auburni (1816) építése, valamint ezzel kapcsolatban a magánzárka és a hallgatási rendszer körüli viták tartják ébren az érdeklődést. Az új elgondolások Európában csak a XIX. század 30-as éveiben jutnak diadalra. Az 1830-as júliusi forradalom utáni francia alkotmányreform a megindítója az Európa-szerte később bekövetkező ilyenirányú változásoknak. Elvül mondják ki, hogy az állam, mely polgárai szabadságát biztosítja, a lázadóktól nem is vehet el egyebet a szabadságnál, s börtönrendszere útján tanítja ki azt a polgárát, aki nem tudott szabadságával helyesen élni.³

Mint egész Európában, úgy nálunk is a reformkérdések sorában állandóan ott szerepel a börtönügy kérdése is.⁴ Az 1830–40 közötti évek törekvéseinek eredményeképp az 1840. évi V. tc. országos választmányt küld ki a büntető- és javítórendszer kidolgozására, mely három részből álló javaslatát 1843-ban megteszi. A börtönrendszer kérdésében az országos választmány 44 szavazattal, Eötvös József egyetlen ellenszavazata mellett, a magánrendszert,

vagyis a magánzárka intézményét fogadja el, s tíz országos börtön építését határozza el (1841. dec. 13.).⁵ Továbbiakban javaslatba hozzák a halálbüntetés eltörlését is. A két Tábla a háromrészes javaslatnak csak a börtönügyi részét fogadta el, s szentesítés végett a királyhoz felterjesztette. Bár a király a javaslatot elvetette, az egész munkálat azonban a magyar alapok megtartásával úttörővé lett az európai büntetőjogban, amint ezt a külföldiek, köztük Mittermaier német tudós – aki a szövegezésre maga is befolyással volt – megállapították.⁶

Magyarországon ekkor még nem volt országos, illetve állami börtön. Gr. Eszterházi Ferenc ugyan már 1772-ben létesített Szempcen országos fenyítőházat – mely később Tallósra, majd Szegedre költözött –, 1830-ban azonban megszűnt, mivel a megyék sokallották a rabtartási költséget. Meg kell említsük br. Forray Andrásné, gr. Brunswik Júlia humanitárius kísérletét, melynek eredményképpen Aradon megnyílt a „rabok dolgozóháza”, majd sorrendben Borsod megye rabdolgozó intézetét (1835). Az első magánzárka, kisméretű fogház csak 1840-ben épül fel Komáromban, majd Nógrád megye (1843–45), Pozsony, Bihar (1845), Torontál (1846) börtönei követik.⁷

A fogházak célszerű berendezésére külföldön az angol Jeremy Bentham dolgozza ki az első tervet, akinek munkáját barátja, Etienne Dumont, *Panopticon or the inspection hove* (1751) címen adta ki. E rendszer lényege az, hogy az épület szárnyai küllőszerűen ágaznak szét egy középpontból, ahonnan a folyosók végigtekintethetők. A zárkák ajtajain megfigyelő réseket alkalmaznak, melyeken keresztül a rabok feltűnés nélkül ellenőrizhetők. Ilyen a Millbank-Penitentiary Londonban, amely kezdeményezője, Samuel Romilly terveinek Bentham-féle módosítása után 1810-ben épült.⁸ „Az épület roppant nyolcszög, 18 angol holdat foglal el, hét elkülönözött szárnyból áll, melyek egy középpontban futnak össze, honnét az egészet áttekinthetni.”⁹ Ennek az elképzelésnek is megvoltak azonban az előzményei. Howard könyvében láthatjuk az 1775 előtt épült genti Maison de force alaprajzát. Ez is nyolcszögű épület, melynek küllösen elhelyezkedő folyosói egy oktagonális központi udvart körülfutó folyosóról indulnak, a szárnyakat épületrészek kötik össze úgy, hogy három oldalról körülfogott, zárt udvarok keletkeznek. A szárnyak közül csak négy készült el; egy az asszonyok, egy a csavargók, egy a férfifegyencek, s egy a hivatalok számára, míg az ötödik megkezdett szárnyban a kápolna talált helyet. A központi udvaron lévő vízmedence ruhamosásra szolgál. A Ben-

tham-féle elképzeléssel szemben kétségtelen hátránya az, hogy a körfolyosó akadályozza a küllős szárnyak áttekintését.¹⁰

A centrális börtönelrendezés kérdése nálunk is foglalkoztatja az építészeket. Az 1840. évi V. tc.-kel kiküldött választmány jelentéséből kitűnik, hogy a börtönépületek kidolgozására felszólított építőmesterek – Zitterbart, Graefl, Cassano – kétféle tervet nyújtottak be. Az első típus egy középpontból szétágazó hatágú csillagforma, a másik hosszant elnyúló, szabadon álló, négyfrontos épület. A választmány szerint az utóbbi egyszerűsége és kevésbé költséges volta miatt inkább látszott elfogadhatónak. Eltérő nézetek merültek fel a fűtés mikéntjének kérdésében is. Lehetetlennek tartották, hogy minden magánzárkába külön kályhát állítsanak, a gőzfűtést pedig nem vélték elég üzembiztosnak, végül is a választmány a lég- vagy vízfűtés alternatívája mellett döntött, de hogy melyiknek juttassák az elsőbbséget, arra vonatkozólag az építészek sem tudtak megegyezni.¹¹ Mint említettük, a király a javaslatokat elvetette, és így a tervek nem valósulhattak meg. A reformkor egyetlen modern, centrális alaprajzi elrendezésű börtönépülete a ma is fennálló balassagyarmati.

Nógrád megyében a karok és rendek már 1838-ban elhatározták, hogy az újonnan felépült megyeháza udvarán újszerű börtönt emelnek. A régi, földszintes, félig földbe épült börtön (1. kép), mely minden tekintetben vetekedett az akkori közírók által ostromozott hasonló épületekkel, már amúgy is roskadozóban volt. Kiadták tehát a tervezési megbízást, s az időközben elkészült tervet, melyet helybeli mester, Enz Mátyás készített, valamint a költségvetést az 1840. nov. 28-án tartott megyei közgyűlés el is fogadta. Másnap ezért feliratot intéznek a kir. Helytartótanácsához, s kérik a benyújtott tervek jóváhagyását, egyrészt a börtönben uralkodó káros egészségi viszonyokra hivatkozással, másrészt, mert a börtön szűk lévén, javító szándékának meg nem felelhet, mivel a kisebb és megrögzöttebb bűnösöket kénytelenek együvé zárni.¹² Mellékelik az orvos jelentését, a megyepénztár állapotának kimutatását, a rabok jegyzékét, a rablétszám 1829–40. évek közötti statisztikáját, a költségvetéseket, a közgyűlés jegyzőkönyvét a költségvetés elfogadásáról, a homlokzati tervet, az emelet és földszint alaprajzát és a fedélszék tervrajzát, s az épület hosszanti metszetrajzát (2–5. képek).¹³

Enz terve a centrális elrendezési elv alapján készült. Az épület magját egy kívülről 4 rövidebb és 4 hosszabb lappal záruló, bent kör alakban tervezett épületrész alkotja, mely elé a vármegyeház felől erősen kiugró bejárati rizalit, másik három oldalról a kereszt szárainak megfelelően 1-1 épületszárny csatlakozik. A két szélteben elnyúló épületszárny a földszinten és emeleten egyaránt kétmenetes, a mélységbe nyúlóban a földszinten egy pillérektől tagolt háromhajós dolgozóterem helyezkedik el, az emelet pedig ugyancsak középfolyosós. A második emelet mindenben egyezne az első emelettel. Az épület középtere körül körfolyosó fut. A kapualjból (I) jobbra csigalépcső (II) indul, baloldalt az őrség szobája kap helyet (II). A kapualj a körfolyosóba (IV) torkollik, mely a két szélső szárnyba szétágazik. A jobbszárnyon a kisebb bünösök cellái (VIII) és a készáru-raktár (IX), a középszárnyban a dolgozóterem (X) és az árnyékszék (XI), a balszárnyon az őrmester lakása (VII) és a kórház a halottas kamrával (VI), a centrumban pedig a gyapjúraktár (V) kapna helyet. — Az emeleti folyosók (II) elhelyezkedése megegyezik a földszintiekkel, ezekből kétoldalra magánzárkák (IV) nyílnak, minden hosszú szárnyon kétszer 9, a rizaliban 4, vagyis a két emeleten összesen 116. A középszárny baloldali végén a kiöntés (V) kap helyet, a központot pedig a templom foglalja el (III) (2. kép).

A főhomlokzat hosszúsága kb. 31 bécsi öl, a szárnyak magassága a főpárkányig 6 B öl, amelyből a földszintre $2 \frac{1}{3}$ B öl esik. A földszinten $5 + \frac{1}{2} + (1) + \frac{1}{2} + 5$ tengelyes az épület, az emeleteken $9 + \frac{1}{2} + (3) + \frac{1}{2} + 9$, melyből a $\frac{1}{2}$ tengelyeket a középület látászati rövidülésben jelentkező nyílásai adják. A terv zárt tömeghatásra törekszik, amit csak a reliefszerűen lapos emeleti falpillérek ritmusa bont meg, ezért a közvetlen tetőgerinc fölött emelkedő lanterna szervesen illeszkedik a terv egészébe. A magas lábazat fölött a földszinti részt vízszintes, a keretetlen falnyílások fölött zárkószerűn megtörő hornyolású vakolat borítja. A két összefogott emeletet a földszinttől erős kiülésű, gyengén tagolt övpárkány választja el, mely megszakítás nélkül fut végig az épületen. Az emeleti részen a falnyílások mélyített, tükröszerű felületbe helyezett lapos, lábazat nélküli, római dór fejezetes falpillérek (szárnyanként 8-8) között helyezkednek el, a faltükröket a szárnyak szélein armirozás zárja. A tükrő felső szélét a pillérektől tartott széles gerenda képezi, melyet keskeny, gyengén tagozott, végigfutó koronázópárkány zár le. Nem szerencsés a középrizalit homlokzati képzése, melyen a pillérvázok még az oldalszárnyakénál is sűrűbbek,

s kellemetlenül zsúfolódnak a rizalit homlokzatának közepén. Így éppen azt a célt nem sikerült elérni, amelyet a tervező ezzel a megoldással remélt —, a főtengely hangsúlyozását. A hangsúlyozás annál kevésbé valósult meg, mivel a rizalitra helyezett timpanon idétlenül lapos és ösztövé, olyannyira, hogy mögötte a rizalit kontyolt teteje kimagasodik. Ugyanilyen vérszegény megfogalmazású a szervesen lebegő, vertikális és horizontális tagozataiban egyaránt hangsúlytalan lanterna is, melynek lapos bádogfedélén túlméretezett díszgomb éktelenkedik (3. kép).

Az Építési Igazgatóság, melynek a Helytartótanács a terveket elbírálás céljából átadta, 1841. február 20-án megállapítja, hogy a terv „műi tekintetben általában jóvá találtatott, és csak az épületnek homlokja javított meg”.¹⁴

Az Enz-féle tervre felülragasztott módosítással a földszinti tengelyek száma kettővel bővül azáltal, hogy a bejáratot hangsúlyosabbá teszik; a félkörös alakított kapunyílást sima faltükrőbe helyezi, s kétoldalról egy-egy kisebb, ugyancsak sima faltükrőbe helyezett félkörös zárású ablakkal veszi közre. Megszünteti az emeleti rész zsúfoltságát, a rizalit két oldalát armirozással látja el, a pillérvázokat harmonikusan kiszélesíti, s a főemelet félköríves ablakait, szám szerint hármat, erőteljes keretpárkánnyal hangsúlyozza. Az egész homlokzaton erőteljesebbé alakítja a horizontális tagokat; az övpárkányt és a koronapárkányt profiltagokkal bővíti, a sima széles gerendát frízre és gerendára osztja, s a teljes tetőmagasságra emelt timpanont erőteljes, dúsan tagozott párkánnyal zárja. Az alapforma épségben hagyásával megváltoztatja a lanterna arányait, főpárkányát dúsbá teszi, s a párkány fölé még egy felfalazást (dobot) helyez, meredekebbre veszi a bádogsisak ívét, és elhagyja róla a gombot. Kétségtelen, hogy ez a módosítás lényegesen javított az épület arculatán, harmonikusabbá tette, és a rizalit homlokzati átalakításával a bejárat kellő hangsúlyt kapott, a lanterna szerveslenségén azonban nem tudott változtatni (6. kép).

A Helytartótanács kebelbeli számvevőse is észrevételezi az iratokat március 8-án, majd a Helytartótanács a véleményeket március 16-án tudatja a megyével, s utasítja, „hogy a hiányos szerek és napibér jegyzéket hozzácsatolván a további elrendelés végett terjessze fel”, továbbá ismertesse a pénztár jelenlegi állapotát, a községek adóhátralékait és hogy a hadi-pénztárnak a megye mennyivel tartozik.¹⁵

Április 23-án a megye azt válaszolja, „hogy az építkezéshez megkívántató napszamos munkáknak felét Várnagyaink előmutatott helyes véleménye szerint

a Megyebeli rabok fogják kiszolgáltatni”, s újabb kérelméhez mellékelten csatolja a pénztárkimutatásokat és a várnagy véleményét.¹⁶

A Helytartótanács a felérkezett iratokat újabb véleményadás végett a kebelbeli Építési Igazgatósághoz teszi át, melynek május 18-án kelt feljegyzése leszögezi, hogy az építési terveket már múlt alkalommal jóváhagyták, s csak a költségvetést észrevételezték formai szempontból. Tekintve, hogy a megye e tárgyban kiadott rendeletnek jelen feliratában sem tett eleget, javasolják, hogy a mellékelt nyomtatott költségvetési blankettát küldjék meg neki. A kebelbeli számvevőség is hiányosnak tartja a beküldött jelentéseket, de június 5-én javasolja, hogy a megye az építkezést kezdje meg, s a számadásokat majd annak idején terjessze fel. A Helytartótanács fenti vélemények alapján feliratot intéz a kir. Kancelláriához június 15-én.¹⁷

Közben, május 7-én a megye újabb feliratot intéz a Helytartótanácsához, melyben – orvosi vélemény mellékelésével – már ismert indokait hozza fel és kérelme elintézését sürgeti,¹⁸ mire a Helytartótanács június 30-án ugyancsak sürgető feliratot intéz a Kancelláriához.¹⁹ A Kancellária a terveket időközben átteszi a császári Udvari Építési Tanácshoz, ahonnan azonban a módosított Enz-féle tervekkel kapcsolatos vélemény csak október 11-én érkezik a Kancelláriához.²⁰ A vélemény kilenc pontban sorolja fel a tervvel kapcsolatos észrevételeket, s azt kivitelre alkalmatlannak minősítve, új tervek készítését javasolja. Erre a Kancellária november 11-én leiratot intéz a Helytartótanácsához, melyben az Udvari Építési Tanács véleményét nem ismerteti, ellenben hivatkozással arra, hogy a börtönügy rendezése országos viszonylatban a következő évben amúgy is megtörténik, úgy dönt, hogy a vármegye várja meg a jövő évi országgyűlés határozatát, addig pedig keressen ideiglenes megoldást.²¹ Így a Helytartótanács fentiek értelmében leír a megyének november 30-án.²²

A megye – amely mindenképp építkezni akar – nem nyugszik meg ebben, s december 2-án a közgyűlés újabb felterjesztést intéz a Helytartótanácsához, „hogy ezen a rosszra vetemedett szenvedő emberiségre nézve annyira fontos, sürgetős és halasztást alig szenvedő ügyben” végre kedvező döntést kapjon.²³ Ezt követőleg a megyei közgyűlés a börtönépítés ügyében küldöttség kiküldését határozza, majd 1842. január 22-én újabb felterjesztést intéz a Helytartótanácsához, melyhez mellékeli a megyei főmérnök véleményét, a közgyűlési jegyzőkönyv másolatát, Ács(?) Ádám balassagyarmati ács költségveté-

sét, továbbá a helyszínrajzot, s a régi börtön műszaki rajzát.²⁴ A jegyzőkönyv megállapítja, hogy a jelenlegi börtön használhatóvá tételéhez annak részbeni lebontása és átépítése lenne szükséges, ami már csak azért sem lehetséges, mert nincs alkalmas helyük, ahová a rabokat az építkezés tartamára elhelyezték. Az építés költségei sem állnának az elért eredménnyel arányban. „Mindezekből tehát meg kell győződnünk – írják – az ideiglenes intézkedések káros voltáról, –

1-ör mert a célnak tökéletesen meg nem felelnek
2-or mert sokba kerülnek

3-or a jövődöbéli építésnél akadályul szolgálnak

4-er a jövődöbéli építésnél használható nem lévén, néhány év múlva minden hasznukat veszítik.”

Úgy vélik továbbá, hogy az országos fogházak mellett a jövőben is fennállanak majd helyhatóságok, s egyébként sem készülhet minden börtön egy kaptárára. Ami pedig a behozandó börtönrendszert illeti; a börtönhelyiségek tovább oszthatók, vagy a közfalak kidobhatók, s még mindig jobb, ha kevesebb rab jut egy cellára, mint a jelenlegi helyzet, amelyben 9 négyszögölenként 20-30 rabot kell elhelyezzenek. „Ha a jelen veszélyes állapotban számos per alatt lévő ártatlan embertárs, s több kisebb vétségű egészség állapota s élet kérdése fen nem fogorna, lehetne tán megnyugodni a várakozásba.” Mivel azonban ennek éppen az ellenkezője a helyzet, nem lehet tovább halasztani a börtön építését. Amennyiben ezt a Helytartótanács belátná, de a felküldött tervet módosítandónak véli, ne küldje azt vissza a megyének, hanem helyette kész, új tervet küldjenek. Ehhez a helyszínrajzot (7. kép) is megküldik. – Pokorny István megyei főmérnök szerint az átépítési költség 11.719 forintot tenne ki. „Ezen nagy költséggel kijavított Börtönök minthogy falai fekete Cser kőből építve vagynak s vízes természetet megtartják, sem egészségre nézve, sem belső elrendezésre nézve mostani állásokat megtartván, célszerű használatnak meg nem felelnek. Düllő félben lévő teteje, ugy szintén roskadozó Boltozati egy leg fellyebb két évi fenn állatás ígértetik.”

A Helytartótanács fentiek értelmében március 1-jén feliratot intéz a Kancelláriához,²⁵ melyre áprilisban érkezik válasz,²⁶ mellékletként az Udvari Építési Tanács múlt évi véleményének másolatával.²⁷ A Kancellária úgy intézkedik, hogy a Helytartótanács gondoskodjék a szakvélemény kifogásainak figyelembevételével új tervek készíttetéséről, majd az új terveket költség előirányzattal együtt a Kancelláriának ismét terjessze fel. A Helytartótanács az Udvari Épí-

tési Tanács észrevételeit a kebelbeli Építési Igazgatóságnak továbbítja, melyre ez utóbbi helyről augusztus 5-én érkezik válasz, s egyúttal 9 db újonnan készített tervrajz.²⁸ Az Udvari Építési Tanács már említett véleményének ismertetése után rátérnek saját terveik magyarázatára. Ebből megtudjuk, hogy a hatemeletes, 168 magánzárkás centrális épületet tervezték úgy, hogy a rácsozaton kitekintő rabok csak a börtön kápolniját láthassák. Az emeletek négy szakaszra oszlanak, minden szakaszban hét zárka kapott helyet, ezeket egymástól egy-egy folyosó választja el. A tulajdonképpeni börtönépületet a hivatali helyiségek épülete veszi körül.²⁹ Ezeket a terveket és iratokat a Helytartótanács szeptember 13-án megküldi a megyének azzal az utasítással, hogy a költségvetést készíttesse el.³⁰

November 2-án a megye újabb sürgető kérvényt meneszt a Helytartótanácsához: „a lehető szerentsétlenségtől remegve s annak következményeiről való felelősséget magukról egészen elhárítva”, mivel a börtön „fedele hetvenet haladó támasztékokkal feltámogatva, bolthajtásai közepén és a szélein meghasadozva lévén” életveszélyes.³¹ Mellékelik Kassalik Ferenc kőműves- és földmunka-költségvetését, Enz Mátyás költségvetését a lakatos-, ács- és asztalos-költségekkel együtt, majd ezt követőleg beszerzik a helyi anyag-árjegyzéket.³²

A Helytartótanács átír az Építési Igazgatóságnak december 6-án és megküldi a mellékleteket,³³ melyekre az Építési Igazgatóság 1843. január 7-én megteszi az észrevételeit és saját költségvetését is megküldi,³⁴ mire a Helytartótanács az ügyet január 17-én a Kancelláriához felterjeszti.³⁵

A Kancellária február 11-én az Építési Igazgatóság által készített terveket megküldi az Udvari Építési Tanácsnak, ahonnan azonban csak október 18-án érkezik válasz, s egyúttal öt új tervrajz is, melyeket a Kancellária december 21-i leiratában megküld a Helytartótanácsnak.

Az Udvari Építési Tanács mindenekelőtt megállapítja, hogy a múltkoriggal ellentétben, a jelen felküldött terv a börtönépületbe lakó és hivatali helyiségeket is bevont, éspedig: a megyei kapitány, a főügyész, a másodügyész, a várnagy, a börtönfelügyelő, a sebész, a katolikus és protestáns lelkész lakásait, valamint a kőműves mester és mesternő szobáit, ezen felül 14 szobát irodák és irattár számára. Kérdik, mi szükség támadt mindezekre hirtelen, jóllehet a múltkor még nem voltak szükségesek, s egyébként is ott a szomszédos megyeháza. Kifogásolja az udvarok szűk voltát, s úgy véli, hogy különösen az alsóbb

emeleteken a zárkák nem kapnának elég levegőt és fényt, nehezményezi, hogy a három lakó- és hivatal-emelet helyiségei túl magasak és télen nehezen fűthetők lennének, ezzel szemben a zárkák túl alacsonyak, úgyhogy az ablakokat sem lehetne a megkívánt módon elhelyezni. Kifogásolja a fűtés megoldását, amit úgy terveztek, hogy minden börtönépület-egységben egy meleg levegőt be-, s egy a hideg levegőt kivezető csatorna segítségével a folyosókról történjék úgy, hogy a zárkák a meleget az ajtókból vágott felső ablakokon, s a padlóba illesztett nyílásokon kapják. Így – szerintük – egyrészt kevés meleg jutna a zárkákba, másrészt lehetővé válna, hogy a rabok egymással érintkezzenek. Végül pedig a homlokzat sem fejezi ki az épület rendeltetését, így a tervet elutasítják. Az ügymenet gyorsítása érdekében maguk dolgoznak ki tervet, abból a feltevésekből kiindulva, hogy a fent említett helyiségekre szükség van, s azokat még halottas kamrával, ruhamosó készülékkel és fürdőszobával bővíti. A zárkák fűtését kisméretű kályhával kívánja elérni, az udvarokat bővíti.

Amint a tervekből kitűnik (8–12. kép), az új börtön csaknem négyzetes alaprajzú, kétemeletes, zárt beépítésű, szabadon álló épület lenne, hátsó frontja felé két kiugró oldalszárnnyal, melyeket az első emelet magasságáig zárófal köt össze. – A homlokzat $7 + (2+1+2) + 7$ tengelyes, alig kiugró középrésszel, a tengelyek hangsúlytalanok. A vakolás a földszinten vízszintes fugázású ál-kvader, az emeleteken sima, de itt a homlokzat szélei és a középrész két oldalán, valamint a tengelyközökben rusztika. A széles könyöklőjű ablakokat és a bejáratot három oldalról fogazott, záróköves rusztika veszi körül. Az emeleteket a földszinttől gyengén tagolt, erős kiülésű övpárkány választja el, a főpárkány azonos kiülésben dúsabban tagolt. A rizalit fölött sima attika helyezkedik el. Az oldalhomlokzatok $15 + 9$ tengelyesek; a 15. tengely után a homlokzat kissé visszaugrik, itt a tengelyközök sűrűsödnek. – Az előcsarnokból a három homlokzattal párhuzamosan futó folyosókra jutunk, amelyeket a második belső udvar két hosszanti oldalán 1-1 keresztfolyosó köt össze. A keresztirányú főfolyosó és az első keresztfolyosó által közrevelt tér közepén épületrész emelkedik, két oldalán egy-egy kisebb udvar kap helyet. A harmadik udvar a hátsó oldalszárnnyak között helyezkedik el. A helyiségek – melyek a földszinten részben csehsüveg-, részben dongaboltozatosak, az emeleteken gerendás födéműek, kivéve a zárkákat, melyek az emeleteken is boltozottak – a folyosók egyik oldaláról nyílnak részben a szabad tér, részben az udvarok felé. A ma-

gánzárkák – emeletenként 57 – az első és a második keresztfolyosón és az oldalszárnyakban kapnak helyet, az épület többi részét egyéb hivatali és lakóhelyiségek foglalják el. A főlépcsőház az előcsarnokkal szemben indul, a melléklépcsők a 15. oldaltengely magasságában kétoldalt helyezkednek el. A három épületszint elrendezése – a közfalak némi eltolódásával – azonos. A kápolna a két hátsó szárny között helyezkedik el úgy, hogy a második keresztfolyosó kétoldalról a kápolna előterébe torkollik, míg hátsó homlokzata erősen a hátsó front elé ugrik. Egytengelyes épület. Félköríves zárású, külső keretelésű lunetta ablakos füles kökeretű bejáratához három lépcsőfok vezet. Fölötte belső tagolás nélküli, keretelt körablak helyezkedik el. A bejáratot kétoldalról magas pillérszéken álló, gyengén előreugró, kompozit fejezetes két-két nyúlánk falpillér fogja közre, melyek gerendázatot, s azon erős kiülésű, de gyengén tagolt párkánnyal záruló timpanont hordanak. – Az előtérből mindkét emeleten a kétoldalt 3-3 ívvel át-tört, tömör mellvédes kórusra jutunk. Az előterek, a kórusok és a kápolna hajójának három szakasza csehsüveg boltozatosak. Apszisa nincs, a hátsó homlokzati fal laposan zárul. – Az oldalhomlokzatokon mindhárom szinten két-két lunetta ablak szolgáltatja a világosságot, a hátsó falon pedig a két emelet magasságában egy-egy széles nyílású lunetta ablak. Az emeleteket a földszinttől és egymástól övparkány választja el, a koronázó parkány a bejárat homlokzatával megegyezik.

Ezeket a terveket a Kancellária azzal a meghagyással küldi meg a Helytartótanácsnak, hogy az – a megye és a főispán meghallgatása mellett – készíttessen új költségelőirányzatot az Építési Igazgatósággal, s tudakolja meg, hogy fent említett helyiségekre valóban szükség van-e. A Helytartótanács ezt a meghagyást 1844. január 23-án az Építési Igazgatóságnak megküldi, mire ez utóbbi február 22-én küldi meg a választát. Úgy vélik, hogy a „Tettes Rendek által ama tervek szerint – t. i. amelyeket az Építési Igazgatóság annak idején kidolgozott – a mellyek a tisztelt Megyének a magyar kir. Helytartótanács utján átkülde-

tenék költségfelvetés kidolgozásául az építéshez 1843-iki tavasszal kezdeni végképp eltökélve volt, lehetőleg elkezdve van, s talán részint be is végezve”, így tehát a megye „hivatalos jelentését terjessze fel minél előbb arról; vallyon a börtönépítés a lefolyt évben munkába vétetett-e s ha talántán így állana a dologgal, a mint azt feltehetni a hirlapi közlések után” az épületet mérnöke által felvételeztesse és véleményezés végett az Építési Igazgatósághoz terjessze fel. Így a Helytartótanácsnak nem maradt más választása, mint az, hogy ilyen értelemben írjon a megyének és a főispánnak, ha „börtöneiknek a legközelebbi mult 1843 év tavaszával megkezdendő építését elhatározták; azon nem remélt esetre, ha netalán e börtönépítés felsőbb engedelem nyerése előtt tetteleg munkába vétetett”.

A hatóságok valóban nem csalódtak feltevésükben, mert a megye 1845. november 21-én jelenti, hogy „a Helytartótanács által leküldött, s a magány rendszerhez alkalmazott terv szerint épült új börtönnek egy része már használható állapotban lévén, a roskadófélben lévő régi börtön épületből a rabokat ez ujba által tétetni rendeltük, s egyszerismind az ezen-tul elzárandó rabokra nézve követendő rendtartás iránt szabályokat hoztunk, melleket ide zárván” – felterjesztenek.

Ezzel kutatásunk tárgyát kimerítettük, a további iratváltások tartalma már nem e tanulmány keretében kívánkozik. Végezetül csak annyit kívánunk megjegyezni, hogy ez az iratanyag túlmutat önmagán, s bepillantást enged a forradalom előtti évek hivatali világába, arra a csöndes ellenállásra, mely nem-sokára nyílt lázadásba csap. Nem kívánjuk túlértékelni a pesti hivatali kar öntudatát, de lehet-e másnak tekintenünk, mint obstrukciónak az Építési Igazgatóság magatartását, amikor tudván az engedély nélküli építkezésről nem tartja szükségesnek, hogy az illetékesek figyelmét felhívja rá. Nem tartja szükségesnek, mert úgy véli, hogy maga intézheti a maga ügyeit, s a császári bürokrácia hínárjában rést vágva – habár kicsiny és talán jelentéktelen területen – egy lépést tesz a szuverenitás felé.

Jegyzetek

1. „A főkapun [ti. a vármegyeházáén] az udvarra belépve – írja Nagy Iván – feltűnik a szemközti tágas udvaron a magányrendszerileg szervezett, és 1845-ben elkészült nagyszerű börtönépület. A vármegyeházzal együtt pesti építés Kassalik műve.” Balassa-Gyarmat, Új Magyar Múzeum 8, 1858. I. 329. Zádor Anna és Rados Jenő, *A klasszicizmus építészete Magyarországon*, Bpest, 1943. 144.

2. Finkey Ferenc, *A börtönügy haladása az utolsó száz év alatt*, Bpest, 1930. 3. 1.
3. Finkey, i.m. 5. továbbá általánosságban Pulszky Ágost és Tauffer Emil, *A börtönügy múltja, elmélete, jelen állás, különös tekintettel Magyarországra*, Pest 1867.
4. Hogy a börtönügyi kérdésekkel foglalkozó legfontosabb és legnagyobb hatást kiváltó munkákat említsük: Bölöni Farkas Sándor, *Utazás Észak-Amerikába és*

Szemere Bertalan, *Utazás külföldön* c. műve a 30-as évek első felében a külföldi példákön lelkesednek, ez utóbbitól. *Terve egy építendő fogháznak a magányrendszer elvei szerint és Büntetésről és különösen a halálbüntetésről* (1841) c. könyvei, továbbá Sárvány Jakab ugyanilyen c. műve (1842), Zsoldos Ignác, *Néhány szó a közbátorságról* (1838), valamint Lugossy József és Gorove István cikkei az Athenaeum 1839. évfolyamában konkrét tervekkel állnak elő. Széchenyi István az első reformjavaslatok kidolgozója (Stádium, 1831), de a börtönügyi választmány munkáját 1841-ben mégis „szivandalgó, szép teoriákban elmerült emberek puhaszívú ábrándozásának” bélyegzi a Kelet Népeben. Eötvös József röpiratban válaszol a bírálatra, Kossuth pedig élesen fordul szembe Széchenyivel a Pesti Hírlap hasábjain (1841) és ugyanez évben *Felelet gr. Széchenyi Istvánnak* c. munkájában. „Szombat volt és Pécsent hetivásár – írja egy helyütt. – A nap örvendev ragyogott le a mennyek kék színéből a nagy vásártérre, hol a sok adó-vevő tarka vegyületben sürgött-forgott, s örült az életnek, a szép időszaknak. Egyszerre kardok és láncok csörögnek, szuronyok csillámlanak, és jó a piactól nem messze fekvő megyeház büzhödtt földalatti börtöneiből, vagy, hogy igazat mondjak, vermeiből egy sereg, szennyes rongyokba burkolt, sápadt, elfonnyadt arcu rab, igenis cifra poroszlóktól körülveve. Két szerencsétlen, rémítő tölgyderest és jókora kötet magyarórpálcát emel vállain és sejtetni hagyja, mi következik. Megáll most a piacon az egész expedíció; tódul a sokaság bámulni a vérfagyasztó executiót, szinpadí jelenetként nézni ember kinoztatását; s emez az ütegvirtuozokat dicsérgeti, míg amaz bámészan nézi, miként dobátik le durva hajduk által némely félalált a deresről, s miként ül vízbe nyöszörögve, összegörnyedten.” „Ezer év óta bortal büntetünk – írja másutt – anélkül, hogy sikerét tapasztalónk; mert börtönrendszerünk sem javítólag, sem elrettentőleg nem hat a tömegekre s a tömlőcök napról-napra tömvébbek és pedig nagyobb arányban, mint a népesség növekedik.” – Eötvös József *A falu jegyzőjének képzelt vármegyéjében* csöppet sem képzeletbelileg írja le a megyei börtönök elképesztő állapotát s Kölcsey a *Vadászlatokban* elszörnyedve írja le a korabeli állapotokat. „A megye fogháza három osztállyal bír, egyik, mely alsó tömlőcznek nevezetett, tulajdonkép földalatti pince, vagy verem volt, hol rendszeren 70–80 rabló, gyilkos, s gyujtogató rothasztó nyirok s fojtó gőz közt összetorlasztva őriztetett. A más két osztály az élők levegőjében földszint épült, egy férfiak, másik asszonyok számára; e kettőben mindenféle rangu és koru, megrögzött és kezdő gonoszok, vigyázatlan tettekért befogott ifjoncok minden különbség nélkül együvé záratnak. E két osztályt a legteljesebb joggal úgy lehetett tekinteni mint a legczélirányosabb oskolát, hol a föld alatti osztály jövendő lakosai, vagy lakosainak oktatói vagy utbavezetői állandoul neveltessenek, s olykor (a népnek rettenésül-e vagy mulatságára) a vesztőhely gazdagítására egy két zsák-mány előre készülhessen; mert kit egyszer ifjusága hajnalán, bármí történet következésében a sors ide kényszerített, annak igen nyomorult fejének kell vala lenni, ha a vétek minden tekervényeivel s legborzasztóbb szemtelenségével tökéletesen meg nem ismerkedett; ki idejőttekor a becsületérzésnek valamely szikráját szívében hordozta, vagy az emberi nem iránt tisztábban vagy homályosabban még valami hajlandóságot érzett, minden bizonnyal e kettő nélkül tért vissza a társaságba, onnan időről időre, mint honába ismét eljövendő.”

5. Finkey, i.m. 23.

6. Hóman–Szekfű, *Magyar történet* 7, kiad. Bpest, 1943. 329.

7. Finkey, i.m. 20. és Pulszky–Tauffer, i.m. 60–61.

8. Pulszky–Tauffer, i.m. 52. és 95.

9. Tóth Lőrinc, *Angol börtönök s a pentonvillei minta-fogház*, Athenaeum, 1843. II. 49. Ugyanerről a továbbiakban: „A szobák 12 láb hosszúak, 7 láb szélesek, az új szárnyakban pedig 13 1/2 láb hosszúak, 9 1/2 láb szélesek és 10 láb magasak”, mindenek ellenére az építkezés hibás, a közfalak vékonyak, az épület fekvése egészségtelen. „Az udvarok szűkek, egészen körülépítvék s így a szabad légjárás előtt csaknem elzártak”. Cikkének elején (3–4.) behatóan foglalkozik a jó börtön műszaki követelményeivel. „Figyelembe veendő minden szelszerű börtönépítésnél 1.) a fekvés, 2.) az épület alkatrészeinek olly általános elrendezése s elintézése, mely a bátorság és célszerűség föltételeinek megfelelően 3.) azon apróbb részletek, mellettek alkalmazni szükséges bizonyos meghatározott (hallgatás- vagyis auburni és magány- vagyis philadelphiai) rendszer sikerese életbe hozására. – A mi a fekvést illeti, szükséges, hogy a fogház száraz és szabad levegőjű s mennyire lehet, elkülönzött, egyéb lakásoktól félre eső helyzetben építessék... Lehető legközelebb fekdűjk a törvényszékhez, hogy ezáltal a rabok oda vitele könnyítessék s a börtön és törvényszék közti közlekedés nyílt és szabad legyen... Egyesítse magában a börtön a bátorságot

a hozzájárulhatóságával, különag egyszerűségével s építés takarékos-ságával... A tapasztalás megmutatá, miképen az említett cellákat nem lehet egyszerűbb módon elérni, mint azon építési elv elfogadása által, hogy a börtönt alkotó különféle részek s épületek úgy szerkesztessenek, hogy egy közös középpontból induljanak, vagy sugározzanak szét? mi, ha összhangzásba tétetik az épületek belső elrendezésével, szabad tekintést engedő kémlelési pontot ad...” – A műszaki követelmények általános érdeklődés tárgyai, melyekkel Szemere is részletekbe menően foglalkozik: „a választófalnak 22 hüvelyknyirek kell lennie, úgy, hogy maga a belőlől girbegörbère szélezett, kő vagy téglá (mi hanggátlóbb), csak 8 1/2 és 8 1/2 hüvelyket foglaljon el, s a közte eső 6 hüvelyknyi ür homokkal töltsék meg.” – Mások úgy vélik, hogy a fogházakat nem kell százados fennállásra tervezni, hanem olcsón és úgy kell építkezni, hogy a tudomány haladásával és új találmányok révén könnyen átalakítható-ak legyenek. (Vö. Pulszky–Tauffer, i.m. 95–96. l. megj.)

10. John Howard, *Etat des prisons, des hopitaux et maisons des force*, Paris, 1788. I. 332–343. és 16.

11. Pulszky–Tauffer, i.m. 269. – Graeff neve a művészettörténeti irodalomban eddig ismeretlen, Zitterbarth és Cassano ez irányú szereplését pedig nem tartotta számon. Valószínű, hogy a börtönügyön sokat munkálkodó Szemere Bertalan az előkészítő munkák kapcsán ismerkedhetett meg Cassanóval, s ez utóbbi így nyerhette el annak pártfogását a miskolci színház tervezésével kapcsolatban. (Vö. Zádor–Rados, i.m. 108. és 186. – Lyka Károly, *Magyar művészet 1800–1850*. 2. kiad. Bp. é.n. 392. és 462.)

12. Htt.dep.Pol.Cottum. 1841 fons 22. fol. 8–9.

Főorvosunknak 1839-dik évben uralkodott betegségekéről felterjesztett hivatalos felterjesztéséből méltóztatott Császári Királyi Fő Hercegség s a Fő Méltóság Magyar Királyi Helytartó Tanács fogházunknak az egészségre károsan ható voltáról meggyőződni –, s f.é. május 5-ről 146661 szám alatt költ. Kegyes intézményben eziránt bővebb jelentéstétel köteleességünké tenni; még inkább fog Császári Királyi Fő Hercegség és a Fő Méltóság Magyar Királyi Helytartó Tanács fogházunknak az egészségre károsan ható voltáról az ide mellékelt orvosi jelentésből meggyőződni, mely szerint a raboskodó szerencsétlenségnek egy évnek lefolyása alatt két harmad része betegedett meg; de nem csak az egészségre hatnak károsan tömlőcünk, hanem épen rendeltetésök céljával tudniillik a bünösök javulásával is ellenkeznek az által, hogy kicsin voltaknl fogva több raboskodó, a mint az ide zárt tisztí ügyészi jelentésből kitünik, husz-huszsonkettő is egy tömlőcbe záratván; a megrögzöttebb bünösök által a kevésbé roszak még jobban elrontatnak s ez által az erkölcselenség valódi iskoláivá válnak fogházaink. Ezen helyzetetésben hozzá járulván még az is, hogy mostan tömlőcünk roskadozó félben vagynak –, egy mind kiterjedésre, mind elrendelésre nézve célirányosabbnak építése szükségét belátván eszközésbe vételét egyedül a körülmények tudniillik megyeházunk kezdetbe vett építése, s házi pénztárunk állapotja miatt elhalasztván, most látjuk magunkat azon kedvező helyzetetésbe, hogy azon régen táplált s legszentebb köteleességérzetből fakadó óhajításunkat eszközésbe vehessük. – Ugyan is több tervek közül az ide mellékeltet elfogadván, e tárgyban munkálkodó küldöttségünknek ide csatolt véleményében szemlélhető felszámítás szerint az egész építményre 21.166 pengő forint kívántatna meg, a kő kiállítását, egyéb fuvarokat s kézi munkákat mint adozó népünk által kiszolgáltatandót nem számítva, házi pénztárunk állapotját kimutató ide zárt jegyzék szerint pedig abban jelenleg 21.842 forint pengő pénzben találatik, ebből a rendszeres kiadások fedezésére 11.842 pengő forintot kihagyván a többit, tudniillik 10.000 pengő forintot ezen üdvös célra fordítván, s a hiányzó sommára 10.000 pengő forintot, hogy annál észrevehetőlenebb legyen, két esztendőre osztva 5000 forintontként adófizető népünkre kivetvén, a lehető legkönyebb módon reméljük utolérni azon célt, melyet halasztani már teljességgel nem lehet –, megjegyezzük még azt is, hogy a nemesi rendnek ezen üdvös célhoz önkényes adakozással járulásra felszólítást elrendeltük, s ha visszaemlékezünk azon buzgóságra s bőkezűsége mellyel a nemesi rend néhány év előtt ezen célba vett épületnél sokkal nagyobb kiterjedésű megyeházunkat egészen ily adakozások utján építette fel, azon remény táplál, hogy nemcsak a még hiányzó 1.166 forint ezen uton ki fog telni, hanem adófizető népünkre leendő másodszeri 5000 forintos kivetés is ha nem is egészben, de legalább nagy részben szükségtelemné fog válni. – stb.

13. A Htt. iratok ebben az időben helyszám (fons) és tételszám (positio) szerint kerültek rendezésre. Tekintettel arra, hogy ezek az ügyemet közben gyakran más helyre kerültek, hivatkozásaink során csak azt a fonsot jelöljük, mely alatt az iratsomó található, a közelebbi megjelölés pedig fol.-ók alapján történik.

Ezt a részletes hivatkozást azért tartjuk szükségesnek, mert a továbbiakban az egész ügymenet iratanyagát ismertetni kívánjuk – jöllehet ez a művészettörténeti irodalomban általában nem szokásos – nemcsak azért, hogy a XIX. században dívó bürokratizmusra adjunk példát, hanem elsősorban azért, hogy a hasonló anyagon jövőben dolgozó szakértársak munkáját – az ügymenet ismeretében – megkönnyítsük.)

Mellékletek: Orvosi jelentés 841/22 fol 10–11.; a rabok száma 1839. Szt. András hava 1–1840. Mindszentek hava 31. között 390, ebből megbetegedett 260, meghalt 8, beteg maradt 12. A betegségek többnyire krónikusak, gyakoriak a tüdő megbetegedései „a tisztátalan levegő, a rossz, mocskos, tisztátalan és mélyen a földben fekvő vizes tömlők” következtében. – A továbbiak: 841/22 fol 13–16., 841/22 fol 12., 841/22 fol 18–19., 841/22 fol 21–28., 841/22 fol 20. – a tervek: 841/22 fol 1., 2., 3., 10., a homlokzati és alaprajzi tervek jobb alsó sarkában szignó: Mathias Enz. – Valamennyin azonos feljegyzés: „Tisztügyben volt a magy. kir. Építési Főigazgatásnál, télutó hónapban 841. esztendőben. 841 évi 289-dik szám alatt” és „1840 Évi Szent András hava 28-án Bgyarmat Mnő(?) Vároására tartatott köz. Gyűlésből 3653 szám alatt kelt végzés értelmében elfogadott. Jegyzette Tekintetes Nógrád Megye hites Első Jegyzője Frideczky Lajos.”

14. Htt.dep.Pol.Cottum. 841/22 fol 48.

15. Uo. 841/22 fol 47. és 49., továbbá fol 50–51.

16. Uo. 841/22 fol 52. és 59., fol 55–56., fol 57., fol 53–54., fol 58–60.

17. Uo. 841/22 fol 65–66., 61–64., 67–70., 71–74.

18. Uo. 841/22 fol 75–82.

19. Orsz. Ltár. Htt.dep.Pol.Cottum. 841. fons 22 fol 83–84.

20. Uo. fol 85–88.

21. Uo. fol 89–90.

22. Uo. fol 91–92.

„Az ujonnan építeni kívánt börtöneiknek muló évi november 28-káról 3653-ik szám alatti felirások mellett ideterjesztett tervezeti irománya T. Uraságtoknak legfelsőbb k. meghagyás következtében olly utasítással küldetnek ezennel vissza; hogy miután a javító, és dolgozó rendszer létesítése tekintetéből az 1840-ik évi 5-ik Törvény Cik által által kirendelt országos választmány munkálata, a külföldi nevezetesebb börtönök és javító intézetekre, ugy az ország körülményeire kellőleg figyelmezve, e rendszernek miképp és melly formabani legcélszerűbb alkalmazását, a börtönöknek hól és mily számmal felállítását – az ezek építéséhez kívánható költségeket, azok belső elrendezését és fenntartását tárgyazza, és ebbeli munkálatnak a jövő Ország Gyűlés eleiben felterjesztetni mulhatatlanul kellekik – T. Uraságtok ezen választmány munkálatát és az ezt követendő Törvény rendeleteit bevárva a szándékolt építéstől valamennyire elálljanak, a menyire mégis a börtönöknek feljelentett szük és egészségtelen állapotja a törvény gondoskodását megelőző orvoslást kívánna, az éránt milly célszerű ideigleni intézkedések tétethetnének a börtönök ebbéli rosz állapotjából eredő káros következesek sikeres meggátlására – ide körülményes és kimerítő jelentést tegyenek.”

23. Uo. fol 93–94.

24. Orsz. Ltár. Htt.dep.Pol.Cottum. 842. fons 35 fol 10–11., továbbá fol 7–8., 1–3., 5–6., 9., 4.,

25. Uo. fol 12–14.

26. Uo. fol 15–19.

27. Orsz. Ltár. Htt.dep.Pol.Cottum. 1841 fons 22 fol 85–88. másolata.

28. Nagyméltóságú magy. kir. Helytartótanács!

Tekintetes Nógrád Vármegye által felterjesztett s a Nagyméltóságú magy. kir. Helytartótanácsnak 1842 iki április 26 kán 16812 szám alatt költ kegyes intézvényével a kir. Építési Főigazgatásnak vizsgálat, s véleményadás végett általadott, a mellékletekkel itt visszazárt, az 1841iki február 31ki 4020 szám alatti kegyes rendelés következtében, müi tekintetben itt már tárgyalatott Balassa Gyarmaton T.Nógrád Megyében ujonan emelendő Fog- s dologházat illető javalat iránt, a bétsi Csász. kir. Udvari Építő tanács egynehány alapos észrevélt tett, s további utasítását elő hozott, ugy mint:

10r A földszinti betegek szobái ninszenek egymástól elválsztva; hanem inkább az örmster lakásával állanak önszekötöttesben, a halotti kamara pedig ezek között van illetlenül alkalmazva.

20r Semmi tekintet sem vétegett a Börtönzöttek felügyelőinek, a vagy a tömlöcztartók lakására, s maga az ör szoba is csekély térségü.

30r A börtönök folyosóján végig, hol elzárva, a csekélyebb vétkeket, vezet a bejárás az elkészült kézmunkák Raktárába, mit azonban szükséges elkerülnie.

40r Benn az épületben alkalmazott folyosóknál nem vétegett illó tekintet a szükséges szellőztetésre, s a folyosókban elrendezett fütökemenczék, télen a

kimelegítésre nem elegendők, hozzá járulvan az is még, hogy a kemenczék rendkívül gátolják a közösülést.

50r Feltehetni, hogy a Befogottak most kijelelt 139 a legcsekélyebb 185 pedig a legnagyobb, kiket mint a vizsgálat alatt lévőket egy, s ugyan azon időben kell elzárva elszigetelve tartani egy mástól; azonban hiányzik annak adata, mennyi nősemély záratik egy időben ezen épületbe de még az sem ismeretes, mennyi számu rab, s ezek miféle kézmunkákra használtassanak; ámbátor csak ezen adatokból világlik ki, milly tágas tér kívántatik meg a börtönök számára egy-résről s a dolgozásra rendelt helyekre nézve, más részről, mellynél megjegyzendő az is, hogy ollyas termekre van szükség, a melyekben 10–12 fogoly munkálkodhassék.

60r A börtönök számára kiválasztott kereszt alkat, valamint az építvény teljes elrendezése is, ellenkezik egy általán a fennálló börtönszerkezeti alapszabályokkal, könnyen történhetvén mindenféle közlekedések a mikép a külső kerülethez, ugy egymáshoz képest is, a szögletbe állított börtön ablakok, s a velök szemközt jutó ajtók által? nem kevésbé a folyosókból szükségkép elintézendő nyilások által a választó falakban hagyva, s a padlaton; mikép végre a padlózat alatt a börtön localítások kimelegítésére; mind ez rendfelett nehezíti a Törvényes eljárást bizonyos esetekben, még végképen semmisítheti is. 70r E most felhozott okoknál fogva szükséges leend, hogy a börtönökönk rendes fütések rendeztessenek el, s hogy hely-megnyerés végett, a már a nélkül is több helyen sikerrel használt gömböly szerkesztü kémények hozassanak itt alkalmazásba.

80r Illy nevezetes számu Börtönzöttek számára az ott alkalmazott egyetlen egy kiöntés, nem elég, s ily tehát hasznos lesz, hogy az egyes szárnyékoknál különös kiöntés legyen beosztva.

90r Czélszeres végre, hogy az udvar közepére helyeztetnék a kápolna, mi által a foglyok részesülhetnek a folyosókból az isteni szolgálatban, s az ájtatosságban; szükséges volna ezenul egy szekrestye is, hol a Templomi szerek elrakhathatnak, ugy végre egy illó lak a lelkesz számára, kinek hivatásában áll, bizonyos kijelelt órákban szent hitünkben oktadni a Befogottakat. Végzetül megkivántatik, hogy ilyes nemü tervjavaslathoz mellékelve legyen egy mélység-nézése szelet, a honnan kidudhatni az építvény alapjának minémüségét, a honnan a körülfekvő tárgyak kiszemezhetők.

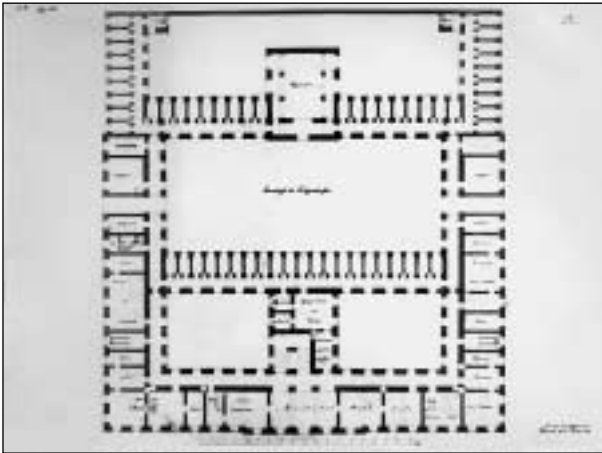
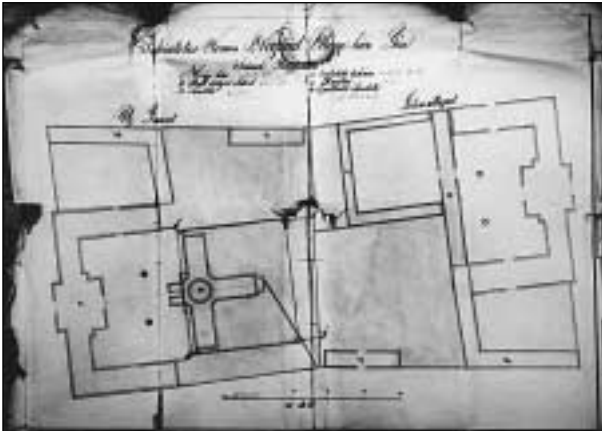
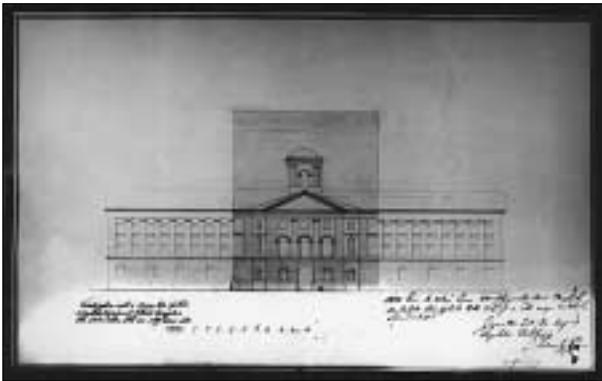
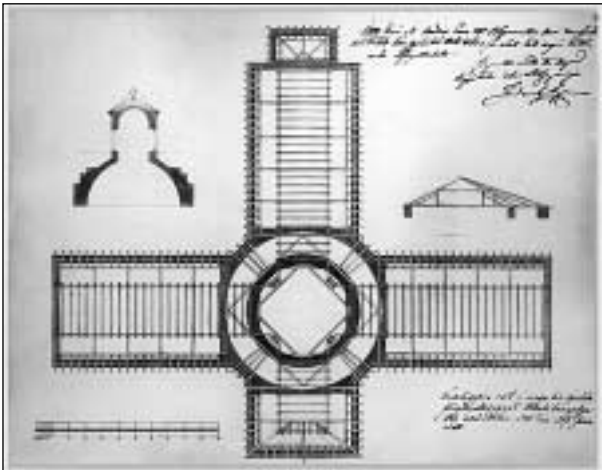
Tekintetbe véve a Csász. kir. udvari Építő-tanács alapos észre vételeit Balassa-Gyarmati börtön- s dolog ház iránt, s a megye ház melletti, ennek építésére kijelelt térséget; a kir. építési Fő-igazgatóság egy új börtön-tervet dolgozott ki, mellyet itt mellesleg a Nagyméltóságú magyar kir. Helytartó Tanácsnak 9 szelvényben alázatosan terjeszt fel.

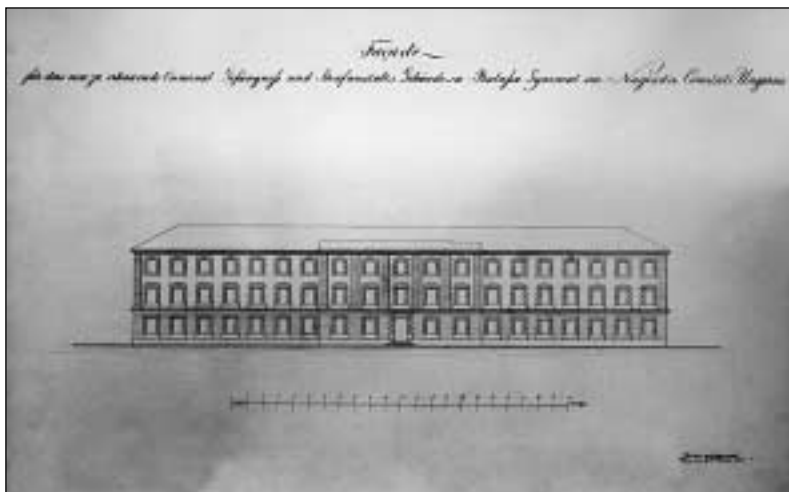
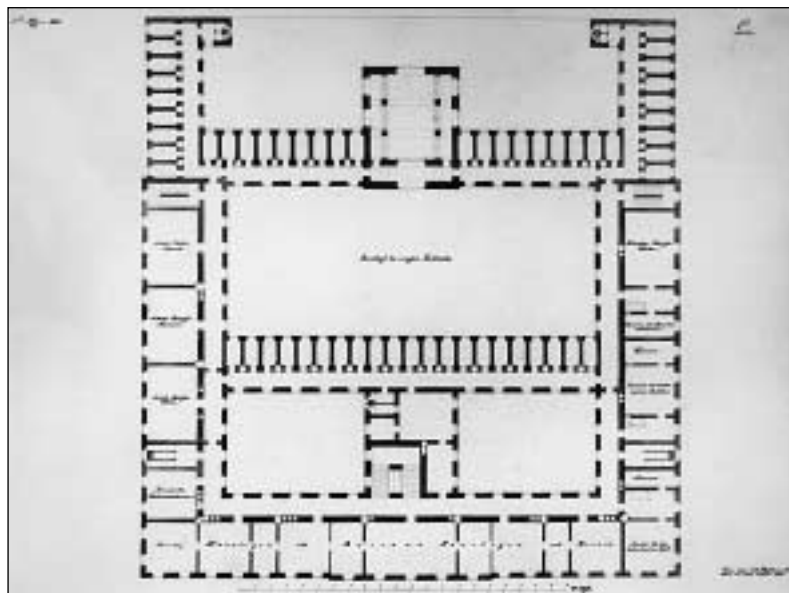
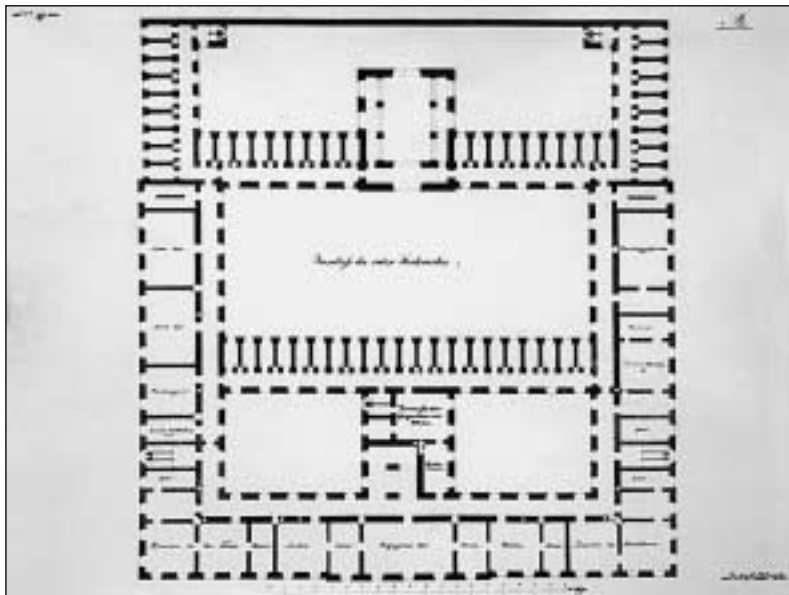
Mivel az egy s ugyan azon idő közti Börtönzöttek száma 139 és 185 között változik a közép szám pedig 162 egyént teszen, ezen oknál fogva a kir. építési főigazgatóság oly felosztást választott, a mellynél az egymástól elszigetelt börtönök száma összesen 168-ra rug, felosztva ezeket hat emeletben, mellyek mindegyike, padlattól padlatig 9 láb magas.

Szemügyre véve az itt elkészült alap terveket, azonnal kitetszik, hogy a börtönök felosztásánál különösen arra volt ügyelve, hogy a Befogottak közti bármiféle közlekedés megsemmisítessék; mi végre is 7 börtönt minden negyed osztályban egy különös folyosó választ el a többtől, hol szemlélni lehet egy kiöntést, valamint is a meleg és hideg csatornák alkalmazását a fütésre. Egyéb iránt is, van minden negyed osztálynak különös udvara, s az épület közepét a kápolna foglalja el. A börtönök ablaki akép felosztva, hogy a vas rostélyzaton kitekintő Fogoly másra nem láthat mint csak a szent egy házra, melly emlékezteti őt jámborab élet viselésére, s gonosz tettek meg utalására.

A mint a tervekből kitetszik, a főépület zárja itt körébe a börtönöket; ebben beosztva az ör s a vallatási szobák, a börtön-konyhák az elelmi kamrákkal, a raktárak, ugy ezenul a hivatali s lak szobák. A fő emeleten a törvényszéki gyűlés terem van a hivatali szobákkal, valamint is a dolgozó-termek férfiak számára, a betegek számára pedig egy nagy szoba, s ezen tul lakások. A felső emeletben van még néhány hivatal-szoba, dolgozó-termek férfiak' s nősemélyek' számára, s egy szoba a beteg asszonyoknak, valamint is lakások. A börtönökönk beosztott felső emelet, a nősemélyek bezáratására van szánva.

A mü-tervek meg vizsgálásából ki tünik, egyéb iránt, hogy a külső építvénynél a szobák kimelegítésére a közönséges fütés mód van alkalmazva, a midőn ellenben, a börtönfolyosók kimelegítéséül fütő kamrák elintézték föld alatt, hol vas öntetü kemencék állanak, honnan aztán a már meg melegült levegő az egyik csatornában száll felfelé, ellenben a meg hidegült, a másikban jut lefelé. A helyzeti tervben, az itt javasolt börtön építvény jövendő helyzete vörös színű vonallal van beírva.

Ezen tárgy tehát a fent említett Tttes Megyének azon utasítással meg küldendő volna, hogy a mellékelt tervekhez ügyes mesterek által az előmértékeket, s a költségek kiszámításokat készíttesse el, s hozzá csatolván azon évről szóló műszerek meghitelesített árjegyzékét, további tárgyalás végett terjessze fel. Budán Augusztus 5-én 842.

A főigazgató Ur hivatalos gátoltatásában.

Zelenka Lajos

Igazgató Segéd

Berger Lajos

Igazgató Segéd

29. Az eredeti tervek nem találhatók. Mint a továbbiakból kitűnik, a megye állítása szerint a terveket 1846-ban a Helytartótanácsnak megküldte, az iratokból azonban úgy látszik, hogy csak az Udvari Építési Tanács által készített – alább ismertetésre kerülő – terveket küldte meg. A budapesti 2. sz. áll. levéltárba helyezett Nógrád megyei közgyűlések jegyzőkönyvei között 1842/11., 1843/938., 175., 1124. számú iratok foglalkoznak a számba jöhető években a börtönépítéssel – ezek az akták azonban az anyag rendezetlensége miatt nem találhatóak. – Magát a fennálló épületet, mely ma is börtön, rendészeti okokból nem nézhettük meg, így alaprajza előtűnik ismeretlen. A rendelkezésünkre álló fényképfelvétel (Borovszky, Nógrád vármegye, Budapest 1911. 712. 1. 2. kép), továbbá a vármegyeház felőli homlokzatról készült egykorú felvételi rajz és helyszínrajz (az előbbi „tervezé Novák 844”, az utóbbi „tervezé Novák Dániel 842” szignóval –, Orsz. Ltár. Htt.térképtár Div.X.No.23.) arra engednek következtetni, hogy az épület nem készült el teljesen, sőt a munka folyamán a tervekől eltérő átalakítást szenvedett (13. és 14. kép). Bár az alapelgondolás; centrális alaprajzú három magas emeletes épület, melynek minden emelete két-két börtönemeletre oszlik – megvalósult, úgy tűnik, hogy a leírásban említett hivatali külső épületrészt elhagyták, s csak a börtöncentrumot tartották meg, s a legfontosabb hivatali helyiségeket a rizalitszerűen csatlakozó épületesekben helyezték el. Úgy tűnik – az apró cellablakok a homlokzaton arra engednek következtetni –, hogy az eredeti elképzeléstől eltérően a zárkák ablakai nem az épület belseje felé, hanem a szabad térre néznek, s hogy a folyosó, amelyről nyílniuk kell, az épület belsejében fut körbe. – Vajon a börtön tervezője Novák Dániel kir. főépítési tiszt volt-e, vagy a tervezési szignó csak a megyeháza átalakítására vonatkozó részletekre – amelyre a tervek készültek

– érvényes – eredeti tervek hiányában bizonytalan. Mindenesetre úgy tűnik, hogy Kassalik ezúttal is csak vállalkozóként szerepelt.

30. Orsz. Ltár. Htt.dep.Pol.Cottum. 1842 fons 35 fol 25.

31. Uo. 1844 fons 26 fol 31–32.

32. Uo. 1844 fons 26 fol 29–30., megegyezik 1841 fons 22 fol 32–36.-tal, továbbá 1841 fons 22 fol 37–40., 41–42., 43–44., 45–46., 29–31.

33. Uo. 1844 fons 26 fol 33.

34. Tekintettel arra, hogy „Kassalik nevű pesti építőmester által” (90.263 fr 26 1/2 kr), hasonlólag Enz nevű kőműves mester költségvetésében” (88.953 fr 38 4/10 kr) számon hiányosság mutatkozik, maguk dolgozzák ki a költségvetést 107.313 fr 37 3/4 kr pengő összegben. – Orsz. Ltár. Htt.dep.Pol.Cottum. 1844 fons 26 fol 34–35.

A költségvetés tételezve így alakul:

I.	Kőműves munka	18.921	29 3/4
II.	Anyagok a homok és a fuvar kivételével	30.098	54
III.	Kőfaragó munka	10.919	35
IV.	Ácsmunka	2.358	55
V.	Ácsmunkához szükséges fa- és vasanyagok	6.529	13 1/2
VI.	Asztalos munka	9.062	21 1/4
VII.	Lakatos munka	24.371	30
VIII.	Üveges munka	1.355	52 1/2
IX.	Cserepes munka	1.007	–
X.	Mázoló munka	1.800	–
XI.		121	40
XII.	Öntöttvas kályhák	1.014	
XIII.	Kút munkák	120	
XIV.	Szobrász munka	150	

melyekből a szükséges levonások leszámítandók. – Az Építési Igazgatóság javasolja, hogy a megye az építést „árcsökkenés útján hajtassa végre” – Orsz.

Ltár. Htt.dep.Pol.Cottum. 1844 fons 26 fol 34–35.

35. Uo. 1844 fons 26 fol 34–42.; azzal a megjegyzéssel, hogy a tervet csak részben kivitelezték, nehogy az adózókat túlságos teherrel sújtsák.

